

TOMASZ OLENDEREK

Mapy leśne Królestwa Polskiego w zasobach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie

Forest maps of the Polish Kingdom in the Central Archives of Historical Records in Warsaw

ABSTRACT

Olenderek T. 2018. Mapy leśne Królestwa Polskiego w zasobach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. Sylwan 162 (5): 422-428.

This article examines the history of forest cartography in Poland. It describes the results of two years of research carried out by the author at the Central Archives of Historical Records in Warsaw. The aim of the work was to recognise the forest maps stored in the archives and to give their general description. An original procedure was developed for this purpose. Investigations were limited to the Cartographic Collection, which contains more than 15,000 maps, and the collection of Cartography Department Acquisitions consisting of more than 500 maps. Based on the inventory records and catalogue cards, 1356 items which might be forest maps were selected, and underwent detailed visual analysis. The majority of them (75%) were documented photographically. At the initial stage, 150 maps were rejected because of the formal reasons. The rest included 463 foreign-language maps: 207 in German (mainly from the 1796-1806 period); 242 in Russian (particularly from years 1868-1914; fig. 1), of which 180 showed areas in present-day Belarus; 13 in Latin (mostly from the 1795-1804 period); and one in French (dated 1810). The collection of Polish forest maps consisted of 743 items. The largest group (549 maps) depicted areas of the so-called Polish Kingdom, which existed in the years 1815-1914 (fig. 2). These maps were divided into eight main types. The number of produced maps decreased significantly after the January Uprising. The remaining 194 Polish forest maps cover areas in different regions, date from different periods or are undated. The proposed method enabled the effective attainment of the set objectives, and may be applied to work carried out at other state archives. The number of forest maps held at the Central Archives of Historical Records in Warsaw was found to be greater than the initial estimates. The collected documentation will enable the preparation of more detailed studies, devoted to: Polish forest maps for the area of the Polish Kingdom from the period of 1815-1914, German ones from years 1796-1806 and Russian ones from the period of 1865-1914. Analysis of the other designated groups will be possible once the collections would have been supplemented with items from other archives.

KEY WORDS

forest cartography, old forest maps, Polish Kingdom

ADDRESSES

Tomasz Olenderek – e-mail: tomasz_olenderek@sggw.pl

Samodzielny Zakład Geomatyki i Gospodarki Przestrzennej, SGGW w Warszawie; ul. Nowoursynowska 159, 02-776 Warszawa

Wstęp

Prace badawcze nad historią polskiej kartografii leśnej znajdują się właściwie w fazie inicjalnej. Interdyscyplinarny charakter zagadnienia i problemy z pozyskaniem odpowiednich materiałów źródłowych są przyczynami małego zainteresowania tą tematyką. Jednak dawne mapy zawierają wiele informacji o wynikach inwentaryzacji lasu oraz sposobach jego zagospodarowania. Istotne znaczenie ma ich treść, ale ważne są także metody jej prezentacji.

Do końca istnienia I Rzeczypospolitej trudno jest mówić o bardziej zorganizowanym w skali kraju kartowaniu obszarów wiejskich. Dopiero stopniowe zajmowanie obszaru dzisiejszej Polski przez Prusy i Austrię w wyniku rozbiorów (1772-1795) doprowadziło do powszechnej realizacji pomiarów geodezyjnych oraz topograficznych i sporządzania niemieckojęzycznych map w różnych skalach. W pierwszej kolejności dotyczyło to dóbr królewskich, w tym również lasów. Okres Księstwa Warszawskiego (1807-1814) przyniósł wyraźną stagnację, co w dużym stopniu można tłumaczyć działaniami wojennymi. W powstałym w 1815 roku Królestwie Polskim prace pomiarowe i kartograficzne zostały, już przez polskie służby, zorganizowane na nowo. Prowadzono je bardzo intensywnie, między innymi z powodu dużych zmian własnościowych. Zgodnie z odpowiednimi instrukcjami realizowano też stopniowo urządzenie obszarów leśnych, czego efektem były również liczne mapy. Przemiany społeczne zachodzące po powstaniu styczniowym (1863-1864) dały kolejny impuls dla rozwoju kartografii obszarów wiejskich. W tym okresie zarówno operaty, jak i mapy (w tym mapy leśne) opracowywano już głównie w języku rosyjskim. Sytuacja ta utrzymała się do wybuchu I wojny światowej (1914).

Syntetycznych publikacji poświęconych dawnym (szczególnie sprzed 1918 roku) polskim mapom leśnym można znaleźć bardzo niewiele [Wilkowski 1985]. Pozostają krótkie fragmenty opracowań dotyczących historii urządzania lasu [Jaszczak 2008], historii geodezji [Czochoński, Kowalski 2014] lub kartografii [Gołaski 1969; Faluszczyk 2011] oraz publikacje jeszcze z XIX wieku, o charakterze podręczników lub instrukcji technicznych. Pewne informacje o mapach leśnych zawarte są też w pracach poświęconych zbiorom archiwalnym [Zaręba 1981; Bartoszewicz 2008], w tym także w postaci szczegółowych inwentarzy [Pawłowska-Wielgus 1971; Kargol 2016]. Ważnym wydarzeniem była zorganizowana w 2013 roku wystawa „200 lat kartografii leśnej”, lecz pokazano na niej zaledwie kilka polskich map leśnych z okresu zaborów [Sawicki, Okła 2013].

Stan badań nad dawnymi mapami w innych działach kartografii tematycznej jest bardziej zaawansowany [Bogacz, Konopska 2016]. Szczególnie wyrazistym przykładem są plany miast. Wśród poświęconych im publikacji znajdują się opisy zbiorów archiwalnych, prace metodyczne na temat zmian zakresu treści i grafiki dawnych planów oraz monografie dotyczące konkretnych wydawnictw [Ostrowski, Wespiański 2011].

Celem artykułu było opisanie map leśnych przechowywanych w jednym z największych archiwów – Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). Dokonano podziału znalezionych map, uwzględniając kryteria przestrzenne, językowe, czasowe oraz tematyczne. Oceniono także możliwości wykorzystania zbioru jako materiału badawczego podczas dalszych prac nad historią kartografii leśnej.

Materiał i metody

Na podstawie ogólnego opisu zbiorów kartograficznych AGAD [Bartoszewicz 2008] oraz przeglądu inwentarzy przyjęto, że szczegółowym badaniom poddane zostaną dwa zbiory archiwalne: Zbiór Kartograficzny (nr 402) oraz Nabytki Oddziału Kartografii (nr 444). Zbiór Kartograficzny

zawiera około 15 tysięcy map. Według Bartoszewicza „map leśnych w Zbiorze jest stosunkowo niewiele, około 300. Są to głównie mapy obrębów leśnych, lasów należących do dóbr, lasów spornych pomiędzy dobrami”. Księga inwentarzowa Zbioru [Kasacka i in. 1964] obejmuje wykaz map zawierający numer sygnatury, nazwę miejscowości lub obszaru pokazanego na mapie (ewentualnie tematu mapy), rok opracowania mapy (o ile podano), liczbę arkuszy map występujących pod konkretnym numerem oraz inne informacje, dotyczące np. konserwacji. Karty katalogowe Zbioru uporządkowane są według nazwy miejscowości lub powiatu. Niektóre zawierają tylko część danych znanych z inwentarza, na innych można znaleźć informacje dodatkowe (dotyczące autora lub skali). Nabytki Oddziału Kartografii to zbiór otwarty, liczący ponad 500 nowo nabytych map. Księga inwentarzowa tego zbioru [Piłat 2010] zawiera więcej informacji, dodatkowo o autorze, skali, technice wykonania, wymiarach oraz języku opisu mapy.

W pierwszym etapie prac wybrano na podstawie dostępnych inwentarzy oraz katalogu obu zbiorów mapy, w których opisach występują użyte w różnej formie słowa „leśnictwo”, „leśny” lub „las” (o ile nie wymienia się też równorzędnie innych form użytkowania ziemi), a także inne, dużo rzadziej występujące pojęcia, np. „puszcza” lub „bór”.

W drugim etapie przeprowadzono analizę wizualną wybranych map. Wykonano fotografie przedstawiające: obraz całej mapy, obrazy wszystkich części mapy (w przypadku dużych arkuszy), podstawowe informacje (np. tytuł, rok, autor), elementy matematyczne (podziałka, róża kierunków – w stosunku do ramki), legendę (o ile występowała), wybrany fragment mapy (przynajmniej jeden), rewers mapy. Dokonano pomiaru linijką formatu arkusza oraz długości podziałki (dawniej na wielu mapach nie podawano wartości skali w postaci liczbowej), a także określono rodzaj materiału (np. papier podklejony płótnem). Na podstawie tak uzyskanej dokumentacji sporządzono opis każdej mapy poprzez przyporządkowanie jej kolejnych cech. Cechy te obejmowały m.in. numer sygnatury, nazwę miejscowości, nazwę dawnej leśnej jednostki administracyjnej (o ile była podana), region historyczny, wymiary arkusza, skalę mapy (o ile była opisana), długość i jednostkę podziałki, język, w jakim opisano mapę, rok wykonania i rodzaj materiału. Kluczową cechą był „typ mapy”, stanowiący podstawę wyodrębnienia poszczególnych grup map.

Wyniki

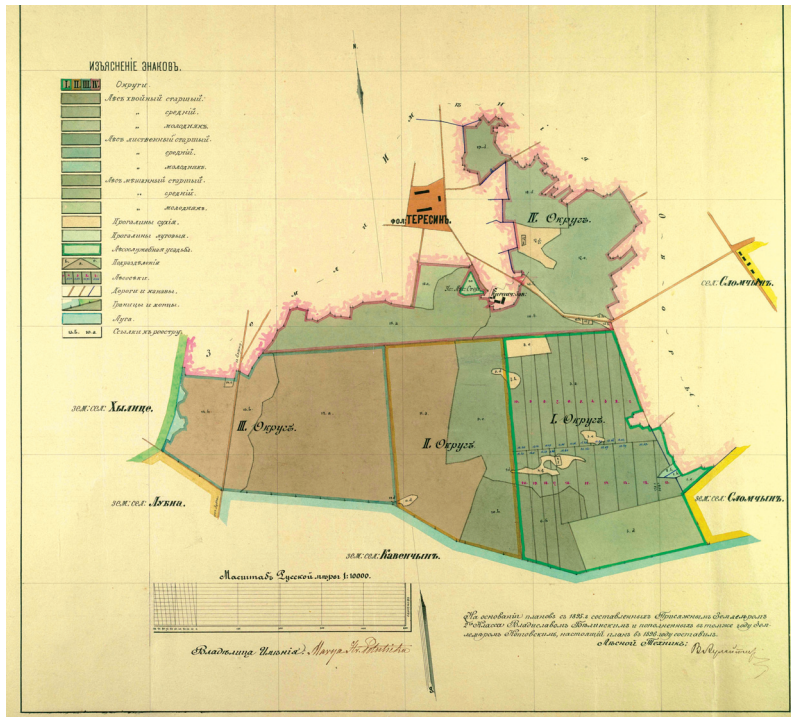
Łącznie w pierwszym etapie badań wybrano 1356 map, w tym 1025 na podstawie inwentarzy i kolejnych 331 na podstawie późniejszej analizy kart katalogowych. Liczba ta znacznie przekracza wartość podaną przez Bartoszewicza [2008], co może częściowo wynikać z nieostrego zakresu pojęcia „mapa leśna”. Podczas drugiego etapu sporządzono dokumentację fotograficzną 1014 map (75%). Kolejnych 111 dostępnych jest w pracowni naukowej AGAD w postaci skanów. Informacje dotyczące pozostałych 231 map uznano za wystarczające dla przyporządkowania ich do odpowiedniej grupy. Z powodów formalnych wykluczono 150 map. Spośród nich 104 mapy nie zostały udostępnione, głównie z powodu ich złego stanu, ale także zbyt dużego formatu, źle opisanej sygnatury lub odesłania do konserwacji. Stan kolejnych 30 map uniemożliwił określenie podstawowych cech. 16 map występowało już w zbiorze kartograficznym pod inną sygnaturą. Pozostałe 1206 map podzielono najpierw według kryterium geograficznego.

Niewielki zbiór map leśnych Galicji (ziemie w latach 1815-1914 znajdujące się pod panowaniem Austrii) zawiera 21 map, w tym 17 polskich (w znaczeniu w języku polskim, dotyczy to także dalszej identyfikacji map) i 4 niemieckie. Są to w większości mapy opracowane w latach 1800-1892 (16 sztuk). Obejmują obszar dawnej Ordynacji Łańcuckiej. Podstawowa skala tych map to 1:2880 (opisy podziałek w sążniach wiedeńskich). Znacznie więcej jest map leśnych z tzw. ziem zabranych (w latach 1815-1914 poza wschodnią granicą Królestwa Polskiego). Wśród 215 takich

map jest 186 rosyjskich (w tym 149 map z lat 1868-1914 oraz 34 bez daty), 24 mapy polskie (w tym 21 map z lat 1809-1843) i 5 map niemieckich. Prawie wszystkie obejmują obszar dzisiejszej Białorusi. Charakteryzują się one dużą różnorodnością pod względem skali, zakresu treści i grafiki.

Największa liczba map (970) przedstawia obszary należące od 1815 roku do Królestwa Polskiego. Wśród nich znaleziono:

- mapę francuską z 1810 roku, obejmującą mały fragment lasu na obszarze dzisiejszego powiatu kolskiego;
- mapy łańskie (13 egzemplarzy) obejmujące głównie północne Mazowsze i Ziemię Dobrzyńską. Sześć spośród nich opracowano w latach 1795-1804, jedna jest znacznie wcześniejsza (1758), na pozostałych nie opisano roku wykonania. Są to mapy wielkoskalowe;
- mapy rosyjskie (56) opracowane w większości (85%) w latach 1868-1913 (ryc. 1). Wcześniejszą odnaleziono tylko jedną, pozostałe są bez daty. Charakterystyczne dla rosyjskich map leśnych są dwa szeregi skalowe: z podstawową skalą 1:5000 (podziałki opisane w prętach nowopolskich) lub 1:2100 (podziałki opisane w sążniach rosyjskich);
- mapy niemieckie (198) w zdecydowanej większości wykonane w latach 1796-1806 (138). Poza tym są 4 mapy wcześniejsze oraz 15 map późniejszych, przy czym aż na 41 mapach nie opisano roku wykonania. Dominują mapy wielkoskalowe, najczęściej jest to 1:5000 (podziałki opisane w prętach reńskich). Wiele zawiera polskie toponimy leśne z czasów przedrozbiorowych.

Ryc. 1.

Rosyjska mapa leśna z 1896 roku w skali 1:10 000

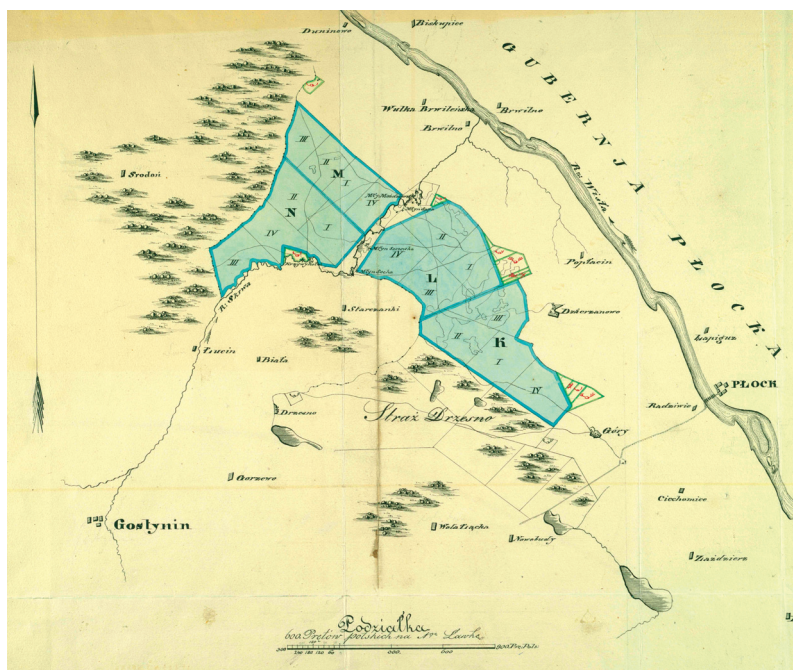
Russian forest map from 1896 in scale 1:10 000

Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór Kartograficzny, sygn. 47-28, nr 25

Znaleziono 702 mapy polskie. Spośród nich zasadnicza część (549) pochodzi z lat 1815-1914. Jest to stuletni okres od formalnego powołania Królestwa do wybuchu I wojny światowej. Aż 91% tych map sporządzono w ciągu pierwszych 50 lat, czyli do czasu powstania styczniowego. Jeszcze większy (prawie 93%) jest udział map z tej części kraju, która przed rokiem 1807 była częścią Prus. Mała liczba map z obszaru dawnej okupacji austriackiej może wynikać stąd, że zbiory kartograficzne przejęte po tym zaborcy były mniejsze. Jednak niewiele jest również późniejszych map, prawdopodobnie należy ich szukać w archiwach w Kielcach, Lublinie lub Radomiu.

Na podstawie wykonanych opisów map wydzielono osiem podstawowych grup tematycznych:

- Mapy operatowe (125). Zawarte są łącznie w 91 operatach – prawie wszystkie wykonano w latach 1845-1866. Poza tym jeden operat jest z roku 1838 i jeden z roku 1876. Mapy obejmują obszar dawnej guberni warszawskiej (pas od Konina do Siedlec), przy czym znowu wyjątkiem jest operat z 1876 roku z okolic Tomaszowa Mazowieckiego. Są to na ogół plany gospodarcze lasów obciążonych pożyczką. Dominuje skala 1:20 000 (115 map), podziałki w prętach nowopolskich. Zakres ich treści jest podobny: pokazano na nich granice powierzchni leśnych opisanych w operatach oraz plany cięć na kolejne lata.
- Mapy lasów (112). Wykonywane praktycznie w całym podstawowym okresie (1816-1910), chociaż z różną częstotliwością (wyraźny spadek po powstaniu styczniowym). Dominują mapy z obszaru Mazowsza, Ziemi Łódzkiej, Kujaw i wschodniej Wielkopolski. Poza nielicznymi wyjątkami opracowane w skali 1:5000 (podziałki w prętach nowopolskich). Mają charakter map majątkowych, ale przedstawiają kompleksy leśne i zawierają podstawową ich charakterystykę, w tym jedna trzecia – wykazy powierzchni w formie tabel.
- Mapy granic lasów (77). Wykonane w latach 1815-1863. Dominują mapy z obszaru dawnego zaboru pruskiego (w tym m.in. z zachodniego Podlasia i Suwalszczyzny). Podobnie jak w przypadku map lasów, ich skala wynosi zwykle 1:5000, przy czym dla 11 map nie opisano jej w ogóle. Większość (61) to mapy sporów granicznych, ilustrujące wersje obu stron. Pozostałe (16) przedstawiają rezultat przeprowadzonego rozgraniczenia gruntów. Często jedną ze stron takiego konfliktu było leśnictwo państwowe (rządowe).
- Mapy jednostek administracji leśnej (55). Wykonane w latach 1816-1868. Podobnie jak w przypadku map lasów, dominują mapy z obszaru Mazowsza, Ziemi Łódzkiej, Kujaw i wschodniej Wielkopolski. Pod względem skali jest to najbardziej zróżnicowana grupa, gdyż zawiera mapy jednostek różnego rzędu. Można wyróżnić wśród nich map leśnictw (31), mapy straży (10) (ryc. 2) i mapy obrębów leśnych (14). Zakres ich treści również jest zróżnicowany. Stosunkowo najbardziej jednorodną grupą są mapy leśnictw z lat 1816-1819, sporządzone w skali około 1:60 000 (podziałki w prętach reńskich lub milach geograficznych). Zawierają ogólne informacje o drzewostanach i planach cięć oraz tabele z wykazami pola powierzchni.
- Leśne mapy tematyczne (69). Podobnie jak mapy lasów, wykonywane prawie w całym opisywanym okresie (1817-1904). Dominują mapy z obszaru Mazowsza. Wykonane w różnych skalach, jednak przeważa 1:5000. Mają one charakter inwentaryzacyjny (mapy drzewostanów, dróg, rowów melioracyjnych, wypalonych lasów itp.) lub typowo projektowy (np. podział gruntów leśnych na działki, prace melioracyjne, wyręby). Jest nawet wśród nich mapa polowania.
- Mapy obszarów wiejskich (72). Do tej grupy włączono mapy, na których występują lasy, lecz pokazane są na podobnym poziomie szczegółowości jak inne użytki. Nie są to zatem typowe mapy leśne, chociaż możliwe, że również były wykorzystywane w leśnictwie.

Ryc. 2.

Polska mapa leśna z 1839 roku w skali 1:60 000

Polish forest map from 1839 in scale 1:60 000

Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór Kartograficzny, sygn. 27-2, nr 2

Niemal wszystkie mapy tej grupy wykonano w latach 1819-1864, tylko jedna pochodzi z 1895 roku. Wśród nich znajdują się wieloarkuszowe „mapy ekonomii” z lat 1836-1860. Opracowano je w różnych skalach: od 1:5000 do nawet 1:60 000. Obejmują obszary dawnego zaboru pruskiego.

- Pierworysy pomiarowe (21). Powstały bezpośrednio podczas terenowych prac pomiarowych. Poza rysunkiem sytuacyjnym, z reguły w skali 1:5000, zawierają wyniki pomiarów kątów i odległości. Dają one w większym stopniu świadectwo poziomu dawnej geodezji (miernictwa) niż kartografii leśnej. Opracowano je w latach 1820-1859, większość obejmuje niewielkie tereny w okolicy Kłobucka i Włocławka.
- Pozostałe opracowania graficzne (18). Jest to przede wszystkim 10 planów budynków (leśniczówek i innych osad leśnych) wykonanych w latach 1831-1862. Do tej grupy zaliczono też różnego rodzaju szkice oraz rysunki.

W grupie polskich map leśnych obejmujących obszar Królestwa Polskiego znajduje się 31 map opracowanych przed 1815 rokiem. Są to mapy z ostatnich kilkunastu lat istnienia I Rzeczypospolitej (7), z czasów okupacji pruskiej 1796-1806 (14) i z okresu Księstwa Warszawskiego 1807-1814 (10). Dziesięć spośród nich, jeszcze z końca XVIII wieku, to wielkoskalowe mapy gruntów wsi, których sporą część zajmują lasy. Oprócz tego są ogólne mapy lasów, mapy sporów granicznych i różnego rodzaju mapy tematyczne. Ważną cechą większości map leśnych sprzed 1815 roku jest sposób prezentacji lasów za pomocą sygnatur lub desenia (znaki w kształcie drzew). Stosowane wówczas jednostki miary to sznury, pręty lub łokcie, w późniejszych latach pręty reńskie.

Bardzo mała liczba map opracowanych po 1914 roku (9) wynika stąd, że w zasadzie w AGAD gromadzone są zbiory sprzed 1919 roku (późniejsze powinny trafiać do Archiwum Akt Nowych).

Map bez podanego roku opracowania jest stosunkowo dużo (113). Największą liczbę w tej grupie stanowią mapy obszarów wiejskich (44) oraz mapy leśnych jednostek administracyjnych (26), w tym przede wszystkim mapy obrębów. Mniej liczne są mapy kompleksów leśnych, mapy granic i różne mapy tematyczne. W miarę poprawy stanu wiedzy o dawnych mapach leśnych możliwe będzie określenie czasu ich powstania.

Podsumowanie

W artykule zaproponowano oraz zrealizowano w praktyce metodę identyfikacji i opracowania dużego zbioru dawnych map leśnych. Metoda ta może zostać zastosowana podczas prac w innych archiwach państwowych i powinna przynieść nadające się do porównań wyniki, niezależnie od różnic w sposobie opisu zbiorów.

Duża liczba map leśnych przechowywanych w AGAD umożliwia przygotowanie na ich podstawie publikacji naukowych poświęconych w szczególności:

- polskim mapom leśnym opracowanym w Królestwie Polskim, przede wszystkim w ciągu pierwszych 50 lat jego istnienia (1815-1864),
- niemieckim mapom leśnym z lat 1796-1806,
- rosyjskim mapom leśnym z okresu po powstaniu styczniowym (lata 1865-1914).

Szczegółowe opracowanie pozostałych grup map (określonych kryterium czasowym lub przestrzennym) możliwe będzie po uprzednim uzupełnieniu zbiorów w innych archiwach.

Literatura

- Bartoszewicz H. 2008. Zbiory kartograficzne Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. *Polski Przegląd Kartograficzny* 40 (2): 144-157.
- Bogacz T., Konopska B. [red.]. 2016. Z dziejów kartografii. Tom 20. Szkoły, ośrodki i twórcy polskiej historii kartografii (1945-2015). IHN PAN, Warszawa.
- Czochański M., Kowalski G. 2014. Geodezja w początkach Królestwa Polskiego. PŁ, Łódź.
- Faluszczyk F. P. 2011. Kartografia Galicji Wschodniej w latach 1772-1914. UR, Rzeszów.
- Gołaski J. 1969. Kształtowanie się mapy wsi w Polsce do końca XVIII w. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, PAN, Wrocław, Warszawa, Kraków.
- Jaszczyk R. 2008. Urządzanie lasu w Polsce do 1939 roku. Część II – urządzenie lasu w Królestwie Polskim. *Sylwan* 152 (5): 3-13.
- Kargol T. [red.]. 2016. Gospodarka Galicji 1772-1867. Inwentarz materiałów historycznych z archiwów i bibliotek Polski, Austrii i Ukrainy. Tom 4. UJ, Historia Jagiellonica, Kraków.
- Kasacka D., Łonczyńska K., Jagiellovicz J. 1964. Inwentarz zespołu archiwalnego. Zbiór Kartograficzny. AGAD, Warszawa. Dostęp w pracowni naukowej.
- Ostrowski J., Wespiański P. [red.]. 2011. Z dziejów kartografii. Tom 15. Dawna kartografia miast. IHN PAN, Warszawa.
- Pawłowska-Wielgus A. 1971. Inwentarz materiałów kartograficznych Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca. Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Wojewódzkie AP w Lublinie, Warszawa.
- Piłat P. 2010. Inwentarz zespołu archiwalnego. Nabytki Oddziału Kartografii. AGAD, Warszawa.
- Sawicki A., Okła K. 2013. 200 lat kartografii leśnej. Katalog wystawy. IBL, DGLP, Sękocin Stary.
- Wilkowski W. 1985. Historia kartografii leśnej – problematyka IX Ogólnopolskiej Konferencji Historyków Kartografii. *Przegląd Geodezyjny* 57 (1): 16-17.
- Zaręba R. 1981. Przydatność radomskich zbiorów akt i materiałów kartograficznych w Wojewódzkim Archiwum Państwowym do badań geobotanicznych. *Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego* 18 (1): 59-60.